

Monitoring situácie rómskych osád na Slovensku Ohlédnutí po dvou letech

Marek Jakoubek

Důvody

Důvodem vzniku projektu „Monitoring situácie rómskych osád na Slovensku“ financovaného z prostředků slovenské Nadace InfoRoma byla skutečnost, že ačkoli jsou romské osady¹ jedním z výrazných a dlouhodobých problémů Slovenské republiky, relevantní informace o skutečném stavu dosud chyběly. Jedním z hlavních cílů projektu bylo tedy získat komplexní popis situace romských osad v kontextu právním, historickém, ekonomickém a sociálním. Projekt byl zároveň koncipován široce tak, aby výzkum pokryl oblast dostatečně velkou, aby již v jejím rámci bylo možné sledovat vzájemné vztahy nejen mezi romskými osadami a majoritními obcemi, ale též přirozené vazby mezi romskými osadami samými, vytvářející „paralelní struktury,“ nijak nerespektující administrativní dělení státu. Z tohoto důvodu byly za výzkumnou oblast vybrány tři sousedící okresy – prešovský,

sabinovský a bardejovský, na jejichž celkové rozloze se nalézá cca 130 romských osad, což je počet dostatečný k zaznamenání mezosadních vztahů (partnerské vztahy, úžera², krádeže, koalice rodin apod.). Neméně důležitým faktorem je v tomto smyslu i skutečnost, že vedle osad jako prostorově-sociálních útvarů, je základní sociální skupinou jejich obyvatel komplexní rodina³, která je však díky mezosadní výměně partnerů, ale začasť i díky necitlivé politice bývalého státu, který jednotlivé osady slučoval či rozptyloval bez ohledu na jejich vnitřní uspořádání, součástí osad několika. Se stejným záměrem byla doba výzkumu určena na minimálně jeden rok (celková doba výzkumu nakonec dosáhla 16 měsíců) tak, aby jím byla pokryta všechna významná období roku jak kalendářního, tak i po stránce ročních období. Od října 1999 do ledna 2001 byl tak výzkum proveden ve vybraných 52 osadách.

¹ Zde i nadále užíváme termínu „romské osady“ k popisu relativně autonomních sociálních útvarů s přimárně romskou populací, nacházejících se ve venkovském prostředí Slovenska. Užítí tohoto termínu považujeme za výhodné zejména proto, že je obecně sdělný a užívaný. Jakékoli dosavadní pokusy zavést k označení těchto formací – ať již tyto snahy vyšly od slovenské státní správy („obytná zoskupenia na nízkom sociokultúrnom stupni“) či z vědeckých kruhů (/romská/ kumulovaná sídliště – termín z autorské dílny S. Kužela) – v konečném důsledku vždy selhaly a nebyly přijaty ani řadovými občany ani odborníky.

² Úžera = lichva; půjčování peněz na 100% a vyšší úrok. Fenomén v romských osadách velice rozšířený (byť nepůvodní) přispívající k rozkladu jejich sociální organizace. Zadlužené osoby nejsou schopny neustále narůstající dluh splatit, čímž vznikají téměř nepřekonatelné socioekonomické rozdíly uvnitř osad samotných, které vpsledku brání jakýmkoli rozvojovým a integračním aktivitám (pro užerníka je takový stav výhodný a s jeho změnou by o svou pozici přišel).

³ Tento termín užívám v souladu s terminologií J. Horského a M. Seligové publikovanou in: Horský, J. – Seligová, M.: *Rodina našich předků*. Praha, 1996, str. 35–36.

Křtiny dvou rómských dětí v katolíckem kostele v Chminianských Jakubovanech, východní Slovensko, 1999. Foto Tomáš Hirt.

Teoretická východiska

Teoretické podloží monitoringu bylo tvořeno sociokulturní antropologií. Důvodem volby této disciplíny byla skutečnost, že dosavadní výzkumy či bádání – ať již prováděná odbornými institucemi či orgány státní správy – buď zcela selhaly, anebo přinesly sice bohatý, ale k „řešení“ dané situace naprosto nepoužitelný folklorní materiál. Výhodu sociokulturní antropologie pro tento typ výzkumu spatřovali jeho tvůrci též ve skutečnosti, že má jednak pro daný případ jednu z nejadekvátnějších metod sběru dat (viz dále kap. *Metody*) a dále, že se jedná o disciplínu *holisticky orientovanou*, tedy, že jejím předmětem zájmu je *celková kulturní konfigurace*, nikoli pouze vybrané kulturní prvky či jednotlivé instituce. Další výhodou sociokulturní antropologie je pak i skutečnost, že právě tento obor uvedl na

svět koncepci kulturního relativismu, která se posléze stala jedním z jeho definičních znaků. Právě tato skutečnost se ukazuje být jediným přístupem, který je schopen nahlédnout a zaznamenat skutečnou odlišnost kultury rómských osad, bez jejich deformace či prostého nepochopení. Je totiž smutnou pravdou, že (zejména, ale nejen) postoj státní správy staví na implicitním evolucionistickém pohledu, kdy kulturu rómských osad považuje za nedovyvinutou či zastoalou podobu kultury majoritní (kterou v tomto smyslu považuje za vrchol a cíl unilineárního vývoje lidstva). Právě tuto představu, která ze svěbytné kultury rómských osad dělá ubohé karikatury kultury majoritní se snaží sociokulturní antropologie nahradit představou o rómských osadách jako svěbytných a v sociokulturní sféře autonomních sociálních formacích. Jinou překážkou v tomto

směru je skutečnost, že kultura romských osad byla dosud vždy poměřována v kategoriích kultury majoritní, jejími regulativy a hodnotami, které pro ni jsou nevhodné a neplatné. Oproti tomuto etnocentrickému pohledu byl celý monitoring naopak koncipován tak, aby v duchu kulturně relativistické koncepce zkoumal romské osady v jim adekvátních kategoriích a poměřoval je pouze hodnotami a normami, které jsou jim vlastní. Východiska monitoringu tak dávala možnost pochopit romské osady v jejich skutečné jinakosti a za negativně vymezenými termíny (*nepřizpůsobiví, neschopní, neintegrování*) tak umožňoval nalézt sféru pozitivní kulturní reality romských osad, obsahující svěbytné složky, které by naopak mohly pro kulturu majoritní znamenat v lecčems i obohacení a přínos. Ze stejných důvodů se ukázal být výhodným i důraz sociokulturní antropologie kladený na důsledné rozlišování emického a etického přístupu, stejně jako skutečnost, že sociokulturní antropologie, definovaná jako obor interdisciplinární, snadno navazuje vztahy s odborníky z ostatních disciplín a využívá jejich poznatky a závěry, což bylo v dané chvíli skutečnou předností, neboť dosavadní bádání se nalézalo ve stavu fragmentárních a epizodických poznatků z mnoha vědeckých i státně-politických diskurzů (folkloristiky, etnologie, historie, demografie, sociální práce, dat ze statistických, katastrálních úřadů apod.). Pro svůj mezioborový charakter je právě sociokulturní antropologie jednou z nemnoha adeptek vhodných k tomu, aby tuto změť integrovala a systematizovala. Užítí sociokulturní antropologie jako teoretické báze monitoringu tak bylo

v dané situaci nejen výjimečně vhodným, ale bezmála také jediným možným řešením.

Metody

V souladu s teoretickými východisky projektu, která byla vytvořena zejména z arzenálu sociokulturní antropologie, byl z této disciplíny převzat i metodologický inventář. Páteří samotného výzkumu tak bylo *zúčastněné pozorování*, tedy přímý pobyt výzkumných dvojic v lokalitě po dobu minimálně 2 týdnů s následnou přinejmenším týdenní opětovnou návštěvou v jiném významném období roku (zejména období školních prázdnin oproti době školní docházky dětí), doplněné *metodou biografickou* a *genealogickou*. Využívána byla též *metoda řízeného rozhovoru* podle předem připravených *standardizovaných dotazníků*. Tyto údaje z lokality byly doplňovány o další data, která bylo možno získat ve státních pracovištích či nevládních organizacích. Jednalo se zejména o data statistická, demografická, kartografická apod. Za zdroj těchto dat sloužily zejména kartografický úřad, statistický úřad, úřad sociální podpory a další. Vzhledem ke skutečnosti, že uvedená data poskytovala spíše *synchronní* pohled na situaci, byly pro získání *diachronní perspektivy* využívány též informace z archivů, kronik, starých periodik a publikací apod. Je třeba říci, že zejména důraz kladený na *stacionární terénní výzkum* byl v dané oblasti vpravdě průlomem, který se zároveň ukázal být oním dlouho hledaným vhodným a situaci adekvátním přístupem, neboť dosavadní externí návštěvy doplněné obvykle o distribuci tištěných dotazníků spíše selhaly.⁴

⁴ Zde i v dalším srv.: Hirt, T. – Jakoubek, M.: Monitoring situácie rómskych osád na Slovensku. In: Kužel, S. (ed.). *Terénní výzkum segregace a integrace*. Plzeň, 2000, str. 25–31.

Společné obydlí dvou rodin v romské osadě Chminiánské Jakubovany, východní Slovensko, 1999.

Foto Tomáš Hirt.

Možnost srovnání výstupů z výzkumů prováděných v různých osadách byla zajištěna tematickou osnovou, podle které byla vyhotovována závěrečná padesátistránková zpráva z dané lokality, stejně jako vstupním kurzem pro nové účastníky výzkumu, jehož cílem bylo právě sjednotit metodologické pozice a uvést nové participanty do historického, ekonomického, právního a sociokulturního rámce dané problematiky.

Zároveň je třeba dodat, že jistá omezení stran počtu výzkumníků, zkoumaných lokalit či doby pro výzkum vymezené byla dána limitovaným rozpočtem donora, nikoli sebeuspokojující myšlenkou, že uvedený stav je dostatečný.

Personální obsazení

Autory projektu jsou Karel A. Novák, Alexander Mušínska a Stanislav Kužel, kteří se v dané době problematikou rom-

ských osad z nejrůznějších úhlů a perspektiv zabývali (Karel A. Novák – projekt „Zdravie pre všetkých“: Dreyfus Health Foundation, Alexander Mušinka: „Svinia Project“: Spoločnosť Minoritas, Stanislav Kužel – výzkumný grant AV ČR GAV B8058903). Finanční podporu projektu zajišťovala Nadácia InfoRoma, hlavní zadavatel projektu. Odbornou radu projektu tvořil interdisciplinární mezinárodní tým odborníků ve složení: Mgr. Jan Červenka, Mgr. Tomáš Hirt, Mgr. Marek Jakoubek, Mgr. Stanislav Kužel, Mgr. Alexander Mušinka, Ing. Karel A. Novák, PhDr. Klára Orgovánová, PhDr. Jaroslav Skupník Phd., tato rada zároveň s několika externími spolupracovníky (JUDr. Ladislav Briestinský, PhDr. Anna Jurová, PhDr. Arne B. Mann, CSc., Mgr. Martin Molčan) zajišťovala průběh a vedení úvodních kurzů pro nové výzkumníky.

Po celou dobu projektu se na postu odborného koordinátora střídali Mgr. Tomáš Hirt a Mgr. Marek Jakoubek, kteří spravovali koordinační centrum ve Svinii a určovali konkrétní postup výzkumných aktivit.

Výzkumníci, kteří do konkrétních lokalit vstupovali ve dvojicích, byli studenti českých a slovenských univerzit oborů kulturologie, etnologie a romistika (FF UK v Praze), obecné antropologie FHS UK v Praze, antropologie MU v Brně, kulturní a sociální antropologie ZČU v Plzni, sociální práce PedF UK v Bratislavě a Univerzity v Nitre.

Výzkum byl pojat jako *týmový*. Výzkumníci z jednotlivých lokalit postupovali díky práci koordinátorů jako jeden tým

⁵ Zejména česko-slovenský pracovní seminář „Stacionární terénní výzkum romské problematiky v Čechách a na Slovensku“ pořádaný Katedrou sociální a kulturní antropologie Fakulty humanitních studií Západočeské univerzity v Plzni proběhnoucí ve dnech 13.–15. 4. 2000 v Nečtiněch u Plzně a konference „Možnosti využití přístupů kulturní a sociální antropologie při navrhování rozvojových a integračních programů v etnicky smíšených lokálních komunitách na Slovensku a v České republice“ pořádané občanským sdružením APASAKA ve dnech 17.–23. května v Poříčí.

o mnoha výzkumných jednotkách; díky úvodním kurzům vycházeli ze shodné metodologické a teoretické báze a své výsledky průběžně sledovali a konzultovali v koordinačním centru. Jednotlivé badatelské aktivity tak na sebe plynule navazovaly a vzájemně na sebe odkazují.

Výstupy

Během trvání monitoringu byla zmapována situace v 52 lokalitách, o nichž byly vyhotoveny standardizované zprávy obsahující kvalitativní popis jak romských osad s příslušným oddílem statistických údajů, tak i analýzu vztahů s majoritní obcí. V tomto smyslu bylo dbáno, aby obě části byly vzájemně vyvážené, neboť nejproblematictější a nejdiskutovanější tématem je právě rozhraní mezi romskými osadami a majoritními obcemi a interakce mezi jejich obyvateli. Každá zpráva je doplněna o genealogickou mapu romské osady jakož i o plánek jejího prostorového uspořádání. Díky několika pracovním setkáním, jak již během monitoringu samotného, tak i aktivitách následných, na něm bezprostředně založených⁵ se podařilo jednotlivé dílčí zprávy vzájemně propojit a vytvořit tak nástin meziosadních struktur, stejně jako komparativní analýzy jednotlivých institucí a prvků, které odborná rada považovala za relevantní a klíčové. Podařilo se tak vytvořit materiál nemající v dané oblasti obdoby, který by měl být ve formě sborníku vydán do konce roku 2002 Nadací InfoRoma. Sborník bude editován a lektorován týmem členů

Interiér obytné miestnosti jednoprotorového domu, 2001. Rómská osada Chminianské Jakubovany, východní Slovensko. Foto Marek Jakoubek.

odborné rady a jeho schéma by mělo být následovně:

1. část – Uvedení do problematiky, komplexní popis situace na úrovni Slovenské republiky, resp. východoslovenského kraje.

2. část – Přehled a analýza kvantitativních dat týkajících se demografické situace, vzdělanosti, náboženských otázek, zaměstnanosti apod. jak v rómské osadě, tak v majoritní obci.

3. část – Jednotlivé autorské zprávy výzkumných dvojic z daných lokalit popisující a analyzující situaci v lokalitě (rómskou osadu, majoritní obec a vzájemné vztahy) v synchronní a diachronní perspektivě.

4. část – Popis a komentář témat, která z důvodů ochrany informátorů nemohou být uvedena na příslušných místech a v konkrétních souvislostech jednotlivých lokalit.

Celý sborník bude též doplněn o kontakty na osoby a pracoviště, které se na monitoringu během jeho trvání podílely a mají zájem podílet se dále na jeho výstupech jako konzultanti v nejrůznějších sférách aktivit od eventuelních rozvojových a integračních programů, přes konzultaci odborných prací či pomoc s tvorbou výzkumů a projektů podobných, případně na monitoring přímo navazujících (k čemuž jsou naklonění a kteréžto aktivity vítají).⁶

⁶ Je třeba zmínit též texty, které již z nasbíraných informací přímo čerpaly. Jedná se zejména o texty ve sborníku Kužel, S.(ed.): *Terénní výzkum segregace a integrace*. Plzeň, 2000, obsahující studie přednesené na pracovním semináři v Nečtiněch (viz pozn. č. 5) a připravovaný sborník: Jakoubek – M, Hirt, T.: *Rómské osady v perspektivě sociální a kulturní antropologie*, sestávající z textů z konference v Poříčí (viz pozn. č. 5), který vyjde v říjnu 2002.

Přestože byl celý monitoring koncipován tak, aby jeho výsledkem byl pokud možno hodnotově neutrální popis a nikoli navrhování konkrétních „řešení“, nutných změn a úprav, vycházeli jeho autoři i výzkumníci z přesvědčení, že patovost situace kolem romských osad je značnou měrou tvořena právě fatálním nedostatkem relevantních údajů, a zároveň, že jakémukoli „řešení“, pomoci či podpoře musí nutně předcházet porozumění dané problematice, a to jak na úrovni konkrétních lokalit, tak ve sféře obou odlišných kultur, stejně jako v rovině státní politiky a právních norem.

Plánovaný sborník by tak mohl (a měl) sloužit celému spektru jednotlivců a institucí. Přestože jsou jeho hlavní záměry, stejně jako koncepce vědecké, domníváme se, že je to jeho přednost, neboť právě tato perspektiva se vyhýbá jak Skyletému etnocentrismu, tak i Charybdě romantizujícího okouzlení.

Využít jeho závěry tak mohou všichni ti, kteří „svým působením na různých úrovních veřejného života ovlivňují či mohou ovlivňovat situaci obcí, jejichž součástí je romská osada. Zejména tedy úředníci státní správy a členové místní samosprávy, organizace působící ve slovenském nevládním sektoru a zahraniční donoři směřující v současnosti nemalé množství finančních prostředků na řešení situace romské minority v SR. Určen je též pro potřeby lokálních občanských sdružení postupně vznikajících v některých z obcí, pro učitele, místní aktivisty či terénní sociální pracovníky, kteří působí, či budou působit v jednotlivých venkovských komunitách, ale i pro pracovníky mediálních sféry, akademickou obec a laickou veřej-

Výroba „opálky“ – koše na zemědělské produkty, 2000. Romská osada Ortutová, východní Slovensko. Foto Zdeňka Kučerová a Jan Vaňura.

nost”.⁷ Nemalou ambicí výzkumného projektu tedy bylo poskytnout co nejkomplexnější informaci o dané problematice na několika základních rovinách, která by byla využitelná ve všech uvedených oblastech občanské společnosti.

Avšak i v případě, že by nasbírané materiály uvedenými subjekty upotřebeny nebyly, tvoří nashromážděná data, výzkumné zprávy a studie korpus, který pro svou bezpříkladnou šíři záběru stejně jako intenzitu výzkumů, bude navždy

⁷ Hirt, T. – Jakoubek, M.: Monitoring situácie rómskych osád na Slovensku. In: Kužel, S. (ed.): *Terénní výzkum segregace a integrace*. Plzeň, 2000, str. 29.

cenným historickým dokumentem o dané době, jež nebude možno obejít aniž by toto minutí znamenalo výrazné ochuzení a ztrátu.

Přestože se možná zdá být povaha zmíněných textů coby historického dokumentu v nejbližších desetiletích nepatříčná, je třeba připomenout, že právě existence romských osad a problémů, které jsou s jejich existencí úzce spjaty, jsou jedním z faktorů, které výrazně znesnadňují případnou integraci Slovenské republiky do struktur Evropské unie, jejichž komisařům jsou skutečným trnem v oku. Slovenská vláda tedy vynakládá na tuto problematiku nemalé prostředky a snaží se ji co nejrychleji „vyřešit“. Činí tak bohužel v naprosté převaze zcela nevhodným způsobem. Rozhodnutí vynášejí od stolu osoby naprosto nekompetentní a přijatá opatření se tak v naprosté převaze míjejí účinkem, stejně jako finanční zdroje mizí v nenávratnu. Většina aktivit se ve své podstatě snaží romské osady pouze „zamést pod stůl“, aby nebyly komisaře Evropské unie do očí. Rozvojové a integrační projekty jsou často pouze jakousi kosmetikou, která „řeší“ výhradně vnější stránku věci tak, aby problém nebyl (alespoň na čas, po dobu návštěvy pracovníků Unie) vidět. Místo romských osad tak jako houby po dešti rostou po celém Slovensku osady Potěmkinovy.⁸ Je třeba si uvědomit, že stejně jako uvedený výzkum, tak i případná pomoc musí být formulována na základě kategorií obyvatel romských osad samotných, k čemuž vede nelehká cesta, jejímž prvním krokem je právě pochopení specifičnosti jejich kultury. Teprve

porozumíme-li sociálnímu uspořádání romských osad, uvědomíme si, že „pomoc“ ve formě stavby „bytovek“ je ve skutečnosti hroblem funkční sociální organizace, stejně jako je stavba veřejných toalet činem pošetilým a zbytečným. Domníváme se tedy, že informace nashromážděné během monitoringu by mohly přispět k tomu, aby se přestala hrát falešná hra na „pomoc“ a začala se konečně realizovat přiměřená podpora, neboť romské osady jsou skutečně místy, kde je jí zapotřebí. Nevěříme však na možnost „totální společenské změny“, romské osady jsou unikátními enklávami fungujícími (!) na zcela odlišných principech, se zcela odlišnou kulturou, kterou není možné změnit do roku 2005 (jak si přeje na doporučení komisařů EU slovenská vláda) a je otázkou, zda je vůbec možné kulturu, jejíž naprostá a určující převaha má nevědomý charakter, změnit (to znamená převést na jiný funkční model, ne pouze uvést do stavu anomie, jak se dosud děje) vědomým zásahem. Za mnohem adekvátnější považujeme postup, během něhož by se řešily na základě informací o dané lokalitě jednotlivé místní problémy; ve sféře kulturní se pak domníváme vidět naději spíše v pozvolné změně jednotlivých prvků a institucí, než v revoluci celé kulturní konfigurace. Domníváme se zároveň, že mnohá z těchto lokálních řešení, stejně jako nezbytné pochopení povahy a příčin místních, ale i strukturálních problémů, lze nalézt právě ve statích chystaného sborníku. Z těchto důvodů si jej dovolujeme, patříte-li k osobám o uvedenou problematiku se zabývajícím, doporučit k četbě.

⁸ Jedna z čestných výjimek je „Projekt Svinia“ v obci Svinia podporovaný kanadskou a slovenskou vládou koordinovaný Alexandrem Mušínkou.